

Forfatter: Grundtvig, N. F. S.

Titel: Hvorfor kaldes vi Lutheraner? Prædiken paa Alle Helgens Dag

Citation: Grundtvig, N. F. S.: "Hvorfor kaldes vi Lutheraner? Prædiken paa Alle Helgens Dag", i Grundtvig, N. F. S.: *Grundtvigs værker*. Onlineudgave fra Grundtvigs Værker: https://tekster.kb.dk/text/gv-1812_193A-com-shoot-idm96.pdf (tilgået 19. april 2024)

Anvendt udgave: Grundtvigs værker

Ophavsret: Materialet er dedikeret til public domain. Du kan kopiere, ændre, distribuere og fremføre værket, også til kommercielle formål, uden at bede om tilladelse. Husk dog altid at kreditere ophavsmanden.

[Læs CC0-erklæringen](#)

Allehelgensdag fejres første søndag i november og er en almen festdag for de helgener, der ikke har en speciel dag. På Grundtvigs tid var der desuden tradition for at fejre reformationen på allehelgensdag.

Dette mottovers fandtes på bagsiden af titelbladet i Hans Poulsen Resens udgave af Luthers lille katekismus fra 1608 og senere udgaver (Kornerup 1928, s. 357; se også Bang 1893, s. 252). Udgaver med verset blev undertiden kaldt 'Pavekatekismer'. Grundtvig anvendte i en periode 'pavekatekismen' i sin konfirmandundervisning (Bondesen 1874, s. 5). Verset er desuden optegnet under nr. 7334 i Mau 1879.

Verset stammer fra Luther selv og lyder på latin: *Pestis eram vivus moriens tua mors ero, Papa* ('I live var jeg [dig] en pest; døende vil jeg blive din død, Pave', overs. GV). Luther skal have sagt det kort før sin død i 1546 (Kaufmann 2006, s. 210).

giv agt, vær opmærksom ('vær' er imperativ af 'være').

Der hentydes til, at Reinhard holdt den lutherske lære i hævd som teologisk professor ved universitet i Wittenberg, hvor Luther også havde været professor. Luther er desuden begravet i Wittenberg.

Der hentydes til Martin Luther, som er begravet i Slotskirken i Wittenberg.

Der hentydes til Luthers omfattende arbejde med både at oversætte Bibelen og at undervise i de bibelske bøger. Ved sin oversættelse gjorde Luther Bibelen tilgængelig for lægfolk. I den katolske kirke havde man indtil da benyttet den latinske oversættelse af Bibelen (*Vulgata*), som kun de lærde kunne forstå. Passagen alluderer desuden til Es 29,11-12.

allusion til 2 Kor 3,18, jf. desuden 1 Kor 13,12.

dvs. de syner (visioner), som Herren giver udvalgte personer. I Bibelen er det ofte profeter, der modtager syner (se fx Ez 1-3). Synerne er dunkle, men når de tydes, kan de give indsigt i det guddommelige og åbenbare, hvad der skal ske i fremtiden.

Der hentydes til Luthers oversættelse af Bibelen til tysk. Luthers oversættelse af Det Nye Testamente udkom i 1522 og hele Bibelen i 1534.

Der hentydes til, at pave Leo 10 den 15. juni 1520 i en bulle ved navn *exsurge Domine* ('rejs dig, Herre') fordømte en række af Luthers teologiske standpunkter og truede ham med bandlysning, hvis han ikke trak sine skrifter tilbage. Luther reagerede ved at brænde bullen og brød da officielt med den katolske kirke. Han blev efterfølgende erklæret fredløs ved rigsdagen i Worms i april 1521, og hans bøger blev befalet brændt. Luther undslap imidlertid fra Worms og skjultes på borgen Wartburg.

poetisk for våben.

formentlig hentydning til, at Luther brændte pavens bandbulle. Ved afbrændingen skulle Luther have udtalt: "Eftersom du har ødelagt Guds Sandhed, saa fortære Herren dig nu i Dag i denne Ild, Amen!" (citeret efter Holmquist og Nørregaard 1992 [1942], s. 32). Sammen med bandbullen brændte Luther også sine modstanderes bøger og den katolske kirkes kanoniske lovbøger.

Luther blev lyst i band og hans bøger befalet brændt, se kommentaren til "Han trodsed' Band og Staal og Baal".

Der hentydes til protestantismens udbredelse i de forskellige tyske fyrstendømmer og i de skandinaviske lande.

nordstrande, Skandinavians kyster.

Da.

Der fandt en stor procession sted ved Luthers begravelse den 22. februar 1546. Den bestod af både gejstlige, delegerede fra kurfyrsten, adelige og Luthers familie samt studerende og ansatte ved universitetet. Af 'lærde' deltog bl.a. Philipp Melanchthon og Johannes Bugenhagen, som holdt talen over Luther (Brecht 1987, s. 372).

Der deltog omkring 65 riddere i Luthers begravelsesfølge (Brecht 1987, s. 372).

Matt 13,24-26 (*Biblia* 1787). *Bibelen* 1992 har 'ukrudt' i stedet for 'klinge'.

Det omtrentlige tidsrum fra Luther til Reinhard, som gav den lutherske kristendom en renæssance.

formentlig hentydning til udbredelsen af rationalismen.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

dvs. Bibelen.

Sådan.

Og børnene af dem, der hviskede sådan, råbte det samme højt.

sådan.

frygt for Herren, dvs. gudsfrygt (ærbødighed og lydighed over for Gud).

fortabte eller falske.

de gejstlige, præsterne.

Da.

lykkelige dig!

2 Tim 4,7.

allusion til 1 Kor 13,12.

I den periode, hvor Reinhard var professor i filosofi og teologi i Wittenberg (1780-1792), var han præget af oplysningstænkningen. Han beskrives som en 'konservativ oplysningstænkner'. På sine ældre dage som overhofpræst i Dresden bøjede Reinhard sig mere for Bibelens autoritet. Se indledningen, afsnittet "Om Franz Volkmar Reinhard".

Fred med verden.

Indenfor.

sandelig.

person, der kæmper for en sag; en 'åndskæmpe'.

erfarede.

person, der kæmper for en sag; en 'åndskæmpe'; her: Reinhard.

dvs. tilpasse til fornuften. Det var almindeligt i de rationalistiske kredse at tale om Bibelens *akkommodation*. Man mente, at den bibelske fremstilling oprindeligt var tilpasset modtagernes fatteevne, meninger og skikke på Det Nye Testaments tid. I en oplyst tidsalder kunne man se bort fra de elementer, der mentes at være levn fra fortiden og i stedet tilpasse Bibelen fornuften.

hentydning til de rationalistiske teologer, der mente, at visse af Bibelens fortællinger hverken refererede til overnaturlige eller faktiske historiske begivenheder, men var at betragte som myter.

hentydning til de rationalistiske kristne, som i Grundtvigs øjne var 'vantro'.

lovprisning, ros.

dvs. forsoningen i hans blod. Der hentydes til Rom 3,25, jf. *Biblia* 1787, hvor det græske 'ἱλαστήριον' (hilastērion) er oversat med 'naadestol' (i *Bibelen* 1992 er det i stedet oversat med 'sonoffer').

person, der kæmper for en sag; en 'åndskæmpe'.

Læsemåden er usikker. 'Hedningbraad' er formentlig en alternativ stavemåde for hedninge-brod, som kan anvendes i overført betydning om et smertende angreb fra hedninger (jf. et insekts brod, der stikker og smerter). En anden mulig læsemåde er 'Hedningtraad' (jf. varianten i *Kvædlinger* 1815). 'Hedningtraad' kan betyde fodspor fra hedninger (der i overført betydning har trampet på Reinhard's grav).

jf. Es 57, 2: "Han skal gaae ind med fred, de skal hvile sig i deres sovekamre; [hver,] som vandrer for ham" (*Biblia* 1787).

person, der kæmper for en sag; en 'åndskæmpe'.

Allerede.

allusion til frelsens hjelm i Ef 6,17 (*Biblia* 1787: 'saliggjørelsens hjelm').

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

allusion til Ef 6,16-17, hvor åndens sværd desuden identificeres med Guds ord.

Der hentydes til grev Friedrich Leopold Stolberg, som havde gjort karriere i Tyskland og Danmark som både digter og diplomat. I 1800 konverterede han og det meste af hans familie til katolicismen, hvad der vakte opsigt i Tyskland. Hans konversion ærgrede også Grundtvig, som havde haft høje tanker om ham (se *Verdenskrøniken* 1812, s. 300-301). Grundtvig skrev i 1812 et digt til ham på tysk: "An Stolberg", se *Poetiske Skrifter* 3, s. 77-83. Digtet er oversat i *Højskolebladet* 1883 1, sp. 73-76. Af digtet fremgår det, at Grundtvig identificerede sig med ham og havde stor veneration for ham.

hør (verbalformen 'hører' er imperativ pluralis).

endnu.

'gange' er en gammel form af 'gå'.

knæl (verbalformen 'knæler' er imperativ pluralis).

bed (verbalformen 'beder' er imperativ pluralis).

person, der kæmper for en sag; en 'åndskæmpe'.

Luthers ('Lutheri' er latinsk genitiv).

bed (verbalformen 'beder' er imperativ pluralis).

verbalformen er imperativ pluralis passiv.

den person, der kæmper for en sag; 'åndskæmpen'.

lade sig se, åbenbare sig.

allusion til Luk 14,11 og 18,14.

sværd er her og i det følgende billede på det skarpe ord, jf. Hebr 4,12: "Thi det Guds ord er levende og kraftigt, og skarpere end noget tveegget sverd, og trænger igiennem, indtil det adskiller baade ledemod og marve, og dømmes over hiertets tanker og sinde" (*Biblia* 1787).

allerede.

person, der kæmper for en sag; en 'åndskæmpe'.

Nicolai Edinger Balle, som var Sjællands biskop 1783-1808, kæmpede for en bibelsk kristendom i en tid, der var præget af oplysningens kritik og spot af kirkelæren. Balle kaldtes i samtiden 'Bibelens ensomme kæmpe'.

Allerede.

bevæges, skubbes.

i fred og ro (roligt).

en stridsmand; en person, der kæmper for sin sag.

Også.

kæmpers hjemstavn, Danmark.

Billedet af Gud som skjold til beskyttelse er anvendt ofte i Salmernes bog, se fx Sl 3,4 og 7,11.

allusion til Sl 23,4.

hentydning til Hebr 4,12.

sværd er her og i det følgende billede på det skarpe ord, jf. Hebr 4,12: "Thi det Guds ord er levende og kraftigt, og skarpere end noget tveegget sverd, og trænger igiennem, indtil det adskiller baade ledemod og marve, og dømmes over hiertets tanker og sinde" (*Biblia* 1787).

dvs. styrke.

dyst mellem stridende parter.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

er (verbalformen 'est' er præsens, 2. person singularis af 'være'; på Grundtvigs tid anvendtes denne form kun i højtideligt og arkaiserende sprog).

hentydning til oplysningstidens begreb om *lumen naturale* (det naturlige lys), dvs. den menneskelige fornufts naturlige erkendelse i modsætning til den erkendelse, der beror på åbenbaringen (*lumen gratiae*; da. nådens lys).

begrave.

lille Luther.

her Luther.

kirkefædrene, reformatorerne.

Grundtvig har formentlig fået denne ide om, at Luther spåede en særlig lys fremtid for kirkerne i Norden, fra Hans Poulsen Resens fortolkning af en af Luthers bordsamtaler. I samtalen siger Luther, at den evangeliske lære er blevet udbredt i hele verden: først mod øst, siden mod syd og vest og nu også mod nord. I kirken mod nord ("gegen Mitternacht") skal der blive flest kristne, så at Guds ord skal sætte mange frugter dér indtil verdens ende (WA, Tischreden bind 6, nr. 7068). Hans Poulsen Resen tolkede dette "gegen Mitternacht" om de nordiske kirker (Danmark-Norge), selv om det hos Luther nok snarere betød 'nordlig' og indbefattede de tyske kirker.

en latinsk form af Luther.

hentydning til tvillingeriget Danmark-Norge.

allusion til Peters replik ved forklarelsen på bjerget i Matt 17,4: "Herre, det er godt, at vi er her. Hvis du vil, bygger jeg tre hytter her" (*Bibelen* 1992).

også.

endnu.

hentydning til dommedag (vredens dag); ifølge *Johannes' Åbenbaring* er Guds åbenbaring ved tidernes ende forbundet med lyn (jf. Åb 8,5 og 11,19).

også.

Der hentydes formentlig til Reinhardts trykte værker. Det kan næppe være den konkrete gravskrift, der tænkes på. Reinhardts kiste bar en plade med den korte indskrift: "D. Franz Volkmar Reinhard was sterblich an ihm war" (Böttiger 1813, s. 44; 'D.[oktor] Franz Volkmar Reinhard - hvad der var dødeligt ved ham', overs. GV).

se kommentaren til "en præntet Gravskrift...".

den umiddelbart foregående allehelgensdag, den 1. november 1812.

skal den lyde (verbalformen 'lyde' er en gammel imperativ 3. person singularis med konjunktivisk betydning, jf. Baden 1804 s. 189).

bekræfte sandheden af noget ved at dø for det. Der alluderes til præsteløftet, hvori det hedder: "jeg aflægger det Løfte, at jeg ej kun vil flye og afskye den lære, som er Guds Ord imod, men jeg vil og efter Evne den samme bekæmpe ønskende hellere mit Blod at maatte udgyde end falske og afsindige Lærdomme at skulle bifalde" (*Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* 1685, s. 190).

igen hentydning til præsteløftet, hvor præsten lover at bekæmpe falske lærdomme.

polemik mod oplysningstænkerne, som mente, at det var fornuften, der skulle oplyse mennesket.

fast.

1 Joh 4,1.

mærkværdige.

afstedkommer strid, uoverensstemmelse. 'Kiv og trætte' er et fast udtryk, jf. et ordsprog som "Armod volder tit Kiv og Trætte" (Mau 1879, nr. 294).

tåbelig trang.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

allusion til Luk 22,42.

lad Guds vilje ske (verbalformen 'ske' er en gammel imperativ 3. person singularis med konjunktivisk betydning, jf. Baden 1804 s. 189).

lad ham skænke (verbalformen 'skænke' er en gammel imperativ 3. person singularis med konjunktivisk betydning, jf. Baden 1804 s. 189).

dvs. styrke.

et skældsord, som rationalisterne brugte om de ikke-rationalistiske præster.

adlød.

opnå.

2 Kor 4,18.

Fil 1,23.

Åb 21,4.

formentlig en hånlig hentydning til rationalisterne. Der alluderes desuden til Det Gamle Testamente, hvor dyrkelse af himmellegemer regnedes for afguderier. Med Josijas reform bekæmpedes dyrkelsen af solen, månen og "planeterne" (jf. 2 Kong 23,5 i *Biblia* 1787).

sådan.

dvs. (kirke)klokken.

store (udvoksede).

den, der viser vej. Grundtvig identificerer længere henne i teksten 'Viseren' med Helligånden.

lad ham komme (verbalformen 'komme' er en gammel imperativ 3. person singularis med konjunktivisk betydning, jf. Baden 1804 s. 189).

Joh 14,2.

Der hentydes til allehelgensdag, hvor det var skik at prædike over Luther og reformationen, eftersom allehelgensdag fejres første søndag i november tæt på reformationsdagen den 31. oktober.

give meddelelse, formane.

have glædet.

sådan.

sådan.

Rom 11,4, jf. 1 Kong 19,18.

så også.

gerning, handlemåde.

opfordrer til krigstogt.

Mark 4,9.23; 7,16; Luk 14,35.

lad ham høre (verbalformen 'høre' er en gammel imperativ 3. person singularis med konjunktivisk betydning, jf. Baden 1804 s. 189).

Luther og Melancton er begge begravet i slotskirken i Wittenberg.

Der sigtes til universitetet i Wittenberg, hvor både Luther og Melancton var professorer.

højere læreranstalt eller universitet.

allusion til lammet, dvs. Kristus, der bryder bogens syv segl i Åb 5-8.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

Både Luthers oversættelse af Det Nye Testamente og af hele Bibelen blev trykt i Wittenberg (af hhv. Melchior Lotter og Hans Lufft).

åbnede (i overført betydning: at Bibelen nu var tilgængelig).

jf. Jesu veråb over byer og folk, der ikke vil omvende sig i Matt 11,20-24 og Matt 23,13-32. Også i *Johannes' Åbenbaring* er der mange veråb (se fx veråbene over jorden i Åb 8,13 og 12,12).

dvs. forsoningen i hans blod. Der hentydes til Rom 3,25, jf. *Biblia 1787*, hvor det græske 'ἱλαστήριον' (hilastērion) er oversat med 'naadestol' (i *Bibelen 1992* er det i stedet oversat med 'sonoffer').

stærkt ønskede.

prædikestol.

Det har ikke været muligt at verificere, om Melanchthon har sagt dette.

fællesskab, samhørighed.

dæmpet, mildnet.

Melanchthon var professor i græsk ved universitetet i Wittenberg, men underviste også i teologi. Han publicerede det første evangelisk-dogmatiske værk, *Loci Communes*, om de kristne hovedbegreber. Han var også hovedmanden bag den augsburgske bekendelse, *Confessio Augustana*, fra 1530. Melanchthons virksomhed som kirke- og uddannelsesreformatør gav ham tilnavnet *Praeceptor Germaniae* (Tysklands lærer).

floskel.

I Grundtvigs øjne var Reinhard både en dygtig universitetsteolog og en 'ægte' bibelsk kristen, der bekendte sin tro på åbenbaringen, se indledningen, afsnittet "Om Franz Volkmar Reinhard".

særlige.

Denne formulering har ikke kunnet lokaliseres præcist, men tankegangen findes i Henrich Steffens' *Indledning til filosofiske Forelæsnings*, som Grundtvig ejede (jf. Bogfortegnelse 1805, nr. 72). I 9. forelæsning står der: "I det evige Drama, som Tiden opfører ere vi ikke blot Medspillere, som udføre en udlært Rolle; vi bestemme Stykkets Gang selv, og dog falder det bestandig sammen med den evige Idee. Hvorledes var det muelig, dersom ikke Friheden selv, var oprindelig identisk med Guddommen" (Steffens 1996, s. 154).

det vil sige.

sammenskrivning af 1 Kor 13, vers 9 og 12; 'mørk tale' er oversættelsen af 'ἀνύμω' (gåde) i *Biblia 1787*.

dvs. Guds styrelse, se fx 2 Mos 8,15 og Mau 1879, nr. 2145.

undtagen.

jf. Matt 11,6. I Det Nye Testamente bruges ordet 'forargelse' ('σκόναλον') ikke om almindelig moralsk indignation, men om at bringe nogen i vildfarelse omkring deres tro eller ligefrem til frafald fra troen.

må forarge (verbalformen 'forarge' er en gammel imperativ 3. person singularis med konjunktivisk betydning, jf. Baden 1804 s. 189).

styrelse, (frelses)plan.

garantien, sikkerheden.

Reformationen udgik fra Wittenberg. Den tog sin begyndelse, da Luther slog sine 95 teser om afladen op på slotskirkens dør den 31. oktober 1517.

Grundtvig hentyder formentlig til Reinhardts morallære i fem bind: *System der christlichen Moral* (1802-1816). Den er oversat til dansk af Andreas Krag Holm med titlen *System i den Kristelige Moral* (1803-1821).

I Bibelen er det Helligånden, der er pantet på saligheden (jf. Ef 1,13-14 og 1 Kor 1,22). Udtrykket 'saligheds pant' er meget brugt i den danske salmetradition, særligt hos Brorson, som dog var temmelig ukendt på denne tid.

1 Kor 2,2.

hentydning til den krise, som Reinhard gennemlevede i sine første år som professor, hvor han oplevede, at hans moralske følelse kom i modstrid med tidens fornuftstænkning. Reinhard har beskrevet krisen i bogen *Geständnisse seine Predigten und seine Bildung zum Prediger betreffend in Briefen an einen Freund* ('Bekendelser angående hans prædikener og hans dannelse til prædikant i breve til en ven') fra 1810, som Grundtvig formentlig har kendt, jf. Nielsen 1889, s. 183.

fast, sikker.

Fil 3,10.

lidelsesfællesskabet med Kristus.

dette stærke ønske.

allusion til Joh 15,22: "Dersom jeg var ikke kommen, og havde talt til dem, havde de ikke synd; men nu havde de ikke end et skin, at aarsage deres synd med" (*Biblia* 1787).

allusion til Matt 12,41-42.

praler.

have faaet.

ApG 17,28.

Jak 1,17.

Luk 1,78.

dvs. forgæves tale. Talemåden alluderer til Mark 1,3.

her: øde.

ganske sikkert, bestemt.

Mark 13,31 .

sammenfatte.

henvisning til de syv menighedsbreve i *Johannes' Åbenbaring* (Åb 2-3). Der har været tradition for at fortolke disse syv breve til syv forskellige lilleasiatiske menigheder som en profeti vedrørende de efterfølgende perioder i kirkens historie.

fast, sikkert.

gjorde Gud opmærksom på sig selv over for Europa.

formentlig henvisning til det store jordskælv i Lissabon i 1755, se kommentaren til "Lissabons Grus".

I Det Gamle Testamente er der utallige eksempler på, at Gud sender plager (som fx pest, hungersnød eller skadedyr) ned over folk som straf for overtrædelser. En særlig rolle spiller de ti plager, han sender over det egyptiske folk, for at det skal lade israellitterne gå (2 Mos 7-11).

ydmuge sig.

I Bibelen er Herrens hånd en omskrivning for hans magt og styrke.

beklage sig, vise vrede (talemåden svarer til den bibelske 'at skære tænder mod nogen').

Åb 2,5.

Åb 18,2.

Det er ikke lykkedes at identificere en konkret reference til August Hermann Niemeyer.

Gal 1,8.

fri sammenskrivning af 2 Thess 2,15: "holder hart ved de skikke, som I ere lærte udi" (*Biblia* 1787) og 2 Thess 2,2: "At I ikke lade eder [...] forskrekkes, hverken ved aand ei heller ved ord" (*Biblia* 1787).

fast.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

Paulus' ('Pauli' er en latinsk genitiv).

Grundtvig diskuterer formentlig med en kantiansk position på dette sted.

Grundtvig går ind i den teodicé-diskussion, der fandt sted i tiden, udløst af jordskælvet i Lissabon (1755), se kommentaren til "Lissabons Grus".

formentlig hentydning til rationalisternes forsøg på at rense religiøse begreber for overnaturligt indhold.

(Guds) styrelse af og vilje med verden og menneskene.

indbildsk.

styrelse af og vilje med verden og menneskene.

Ez 14,21: "[...] jeg sender mine fire onde domme over Jerusalem [som er:] sverd og hunger, og onde dyr, og pestilentse; til at udrydde deraf menneske og fæ" (*Biblia* 1787).

i Det Gamle Testamente et tilnavn til Gud, som bruges om ham i hans egenskab af kriger og konge. Det oversættes 'hærskarers Herre' i *Bibelen* 1992.

Es 29,6.

Rom 3,10.

modgangen, prøvelsen.

Der hentydes til fortællingen i Luk 13,1-5 om, at Pilatus skulle have blandet nogle galilæeres blod med blodet fra deres egne offerdyr.

sandt nok.

på nogen måde.

jf. 1 Mos 3.

Matt 24,28.

jf. Matt 16,1-3.

hentydning til det kraftige jordskælv i Lissabon i 1755, hvor ca. 40.000 mennesker omkom. Jordskælvet rystede også i åndelig forstand verden og satte spørgsmålstejn ved den traditionelle gudstro. Tidligere havde man forstået naturkatastrofer som Guds straf for menneskers ondskab, men skælvet i Lissabon oplevedes af mange som meningsløst, og oplysningsfilosoffer (bl.a. Voltaire) begyndte at sætte spørgsmålstejn ved gudsbegrebet: Hvordan kan man forestille sig en god Gud, der spreder ondskab?

Luk 13,3 og 13,5.

allerede.

frækhed, manglende skamfølelse.

Es 57, 1-2.

bibelsk udtryk for at leve efter Guds bud, leve retfærdigt (se fx 1 Mos 17,1 og 1 Kong 8,23).

Luther døde den 18. februar 1546 som 62-årig.

Der hentydes til den schmalkaldiske krig, som blev ført i årene 1546-1547 af den katolske kejser Karl 5. (det tysk-romerske rige) mod det schmalkaldiske forbund (et protestantisk fyrsteforbund). Krigen resulterede i Wittenbergs kapitulation i 1547.

Reinhard døde den 6. september 1812 som 59-årig.

Der hentydes formentlig til Napoleonskrigene, nærmere bestemt Napoleons felttog mod Rusland. I sommeren 1812 drog Napoleon af sted mod Rusland med en hær på over en halv million mand fra forskellige lande. Ved slaget i Borodino den 7. september 1812 (dagen efter Reinhards død) omkom op mod 100.000 mand. Slaget var et af de blodigste i 1800-tallet.

Luk 23,31.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

næsten.

Luk 17,26-27; historien om Noa og syndfloden findes i 1 Mos 6-9.

således.

også.

komme.

også.

Luk 17,28-29.

Bøn, som prædikenen skulle indledes med ifølge ritualet: "Præsten, eller hvo, som Prædiker skal allerførst formane Folket til Bøn og Paakaldelse om Guds Hielp i denne hellige Forretning og der paa læse, som sædvanligt, HErrens Bøn: **Fader vor du som est i Himmelen etc.**" (*Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685*, s. 15).

1 Mos 1,3.

Luk 24,32.

åbn.

2 Pet 1,19.

stadig.

her hentydning til Jesus (i Åb 22,16 omtaler Jesus sig selv som 'den lysende morgenstjerne').

Matt 5,8 (den sjette saligprisning).

Passende.

hentydning til de øvrige otte saligprisninger i Matt 5,3-11.

fri gengivelse af 1 Kor 13,12.

Matt 5,10 (den ottende saligprisning).

dvs. styrke.

boede her, dvs. på jorden.

Paulus er inde på dette i sine formaninger til menigheden i Romerbrevet (se Rom 12,14) og i talen om aposteltjenesten i 1 Kor 4,9-13 (særligt vers 12).

Matt 24,9.

Matt 5,3 (den første saligprisning).

lige så meget.

skønt.

2 Kor 7,1 .

Matt 5,6 (omskrivning af den fjerde saligprisning).

Rom 3,10.

Salmisten i *Salmernes Bog* i Det Gamle Testamente.

Sl 32,1-2.

dvs. forsoningen i hans blod. Der hentydes til Rom 3,25, jf. *Biblia 1787*, hvor det græske 'ἱλαστήριον' (hilastērion) er oversat med 'naadestol' (i *Bibelen 1992* er det i stedet oversat med 'sonoffer').

Rom 3,24.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

1 Joh 4,19.

2 Kor 5,14.

Rom 6,2.

2 Kor 5,15.

Joh 15,10, sml. Joh 14,15.21.

allusion til Luk 6,36.

Ef 4,32.

Matt 7,3-5.

splinten.

Matt 5,42.

udtryk fra Tit 1,7.

fri gengivelse af Luk 6,35.

Matt 5,45.

Matt 10,38.

jf. Joh 8,34 og Rom 6,2.

måde.

hentydning til Rom 7,18-20.

hentydning til 2 Kor 12,9: "Og han sagde til mig: min naade er dig nok; thi min kraft fuldkommes i skrøbelighed. Derfor vil jeg heldst rose mig af mine skrøbeligheder, at Christi kraft kan boe i mig" (*Biblia* 1787).

viser sig, fremtræder.

Fil 2,13.

allehelgendsdag.

dvs. præst, jf. Luk 1,2 og ApG 6,4.

2 Tim 2,3.

person, der kæmper for en sag; en 'åndskæmpe'.

stavrende (usikkert gående).

sådan.

Denne måde at anføre prædikenens tema på var almindelig i prædikener på Grundtvigs tid. På allehelgendsdag var der desuden tradition for at tale om reformationens betydning.

Tiltaleformen er formentlig inspireret af Paulus, jf. Rom 1,7: "Til alle dem som ere i Rom, Guds elskelige" (*Biblia* 1787). I *Bibelen* 1992 oversættes anderledes: "Til alle Guds elskede i Rom".

unægteligt, ganske rigtigt.

vidunderlig, underfuld.

skønt.

virksomhed, livsytringer.

sådan.

stemme fra en, der forfølger og plager.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

for en kortere tid.

Tiltaleformen er formentlig inspireret af Paulus, jf. Rom 1,7: "Til alle dem som ere i Rom, Guds elskelige" (*Biblia* 1787). I *Bibelen* 1992 oversættes anderledes: "Til alle Guds elskede i Rom".

tom snak; udtrykket stammer fra 1 Tim 6,20.

sådan.

plages af.

hellere have ønsket.

ganske vist, sandelig.

om Kristus som 'løskøber', se Gal 3,13 og 1 Pet 1,18. Beslægtet hermed er ideen om Kristus, der giver sit liv som 'løsesum', se Matt 20,28 og 1 Tim 2,6.

Mark 16,16.

jf. billedet i Joh 18, 1-8 om de troende som grene på det sande vintræ, Kristus. Formuleringen 'indpodet i Kristus' bruges i faddertiltalen ved dåben, jf. *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* 1685, s. 31.

Tiltaleformen er formentlig inspireret af Paulus, jf. Rom 1,7: "Til alle dem som ere i Rom, Guds elskelige" (*Biblia* 1787). I *Bibelen* 1992 oversættes anderledes: "Til alle Guds elskede i Rom".

Der hentydes til perioden 1200-1500, hvor man i den katolske kirke tillagde traditionen mere og mere betydning på bekostning af skriften.

Matt 5,3.

Matt 5,6.

næsten.

hentydning til, at lægmænd sagde bønner på latin – et sprog de ikke forstod. Formentlig tænkes på den mest almindelige katolske bøn, *Ave Maria* ('Hil dig, Maria').

hentydning til afladshandlen, som var udbredt i 1400-tallet.

ingen udvej.

undtagen.

vidunderlig, underfuld.

anfægtelse.

allusion til 1 Pet 3,15.

gøre rede.

ordnede.

sådan.

I den katolske kirke benyttede man den latinske oversættelse af Bibelen, kaldet *Vulgata* (det betyder 'almindelig').

Der hentydes til, at Luther oversatte Bibelen til tysk fra grundspørgene hebraisk og græsk. Luthers bibeloversættelse udmærkede sig ved et både mundret og kraftfuldt sprog.

Grundtvig gengiver her med en lille ændring Luthers ord fra salmen "Ein feste Burg ist unser Gott" ("Vor Gud han er så fast en borg", jf. *Den Danske Salmebog* 2002, nr. 336). I de to første linjer af strofe fire står der: "Das wort sie sollen lassen stan / und kein danck dazu haben" (jf. *WA* bind 35, s. 456f; 'Ordet skal de lade stå og ingen tak have for det'; overs. GV). Strofen citeres i sin helhed s. 53.

sandelig.

åbnede.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

muligvis allusion til Joh 4,14.

lade som om (de skønnede på den).

Sandelig.

også.

passende.

allusion til Kol 1,12-13.

Tiltaleformen er formentlig inspireret af Paulus, jf. Rom 1,7: "Til alle dem som ere i Rom, Guds elskelige" (*Biblia* 1787). I *Bibelen* 1992 oversættes anderledes: "Til alle Guds elskede i Rom".

sandelig.

skønt.

Luther tog afstand fra, at man brugte betegnelsen luthersk. Han forklarede det med, at det var Kristus og ikke ham, der var blev korsfæstet for menneskenes skyld. Menighederne skulle derimod hedde evangeliske, fordi de havde genopdaget evangeliet (det gode budskab) om, at mennesket frelses af tro alene.

det vil sige.

Grundtvig tænker formentlig på Luthers ord i fortalen til bind 1 af Wittenbergudgaven af Luthers skrifter (1539), hvor han skriver, at han gerne havde set, at alle hans bøger var gået til grunde, for mennesker skal først og fremmest læse Bibelen. Derfor oversatte han og hans kolleger Bibelen til tysk, og han beder om, at hans egne bøger ikke vil hindre folk i selv at studere Bibelen (*WA* bind 50, s. 657-661).

mærker, der viser bort, dvs. fra Luthers egen tekst og hen til Bibelen.

Tiltaleformen er formentlig inspireret af Paulus, jf. Rom 1,7: "Til alle dem som ere i Rom, Guds elskelige" (*Biblia* 1787). I *Bibelen* 1992 oversættes anderledes: "Til alle Guds elskede i Rom".

således.

allusion til 1 Kor 1,13.

også.

sandelig.

allusion til Joh 8, 39-40.

Sådan.

tydeligt, indlysende.

utvivlsomt.

hentydning til, at rationalisterne tog afstand fra mange af de centrale kristne dogmer, som de mente, stred imod fornuften. Treenighedslæren, inkarnationen og forsoningen var blandt de dogmer, som man siden oplysningstiden havde anset for mest urimelige. Ifølge luthersk ortodoks forståelse var disse dogmer udledt af Bibelen og som sådanne udtryk for Guds åbenbaring og derfor uopgivelige.

Matt 23,13.

skønt.

allusion til Joh 8, 39-40.

aldeles ikke, lige det modsatte.

I oplysningstiden opstod en tendens til at lægge vægt på Jesus som en god morallærer. Læren om, at han var Guds søn og den, der forsonede menneskene med Gud, trådte i baggrunden. I det hele taget regnedes religionen ikke for et eksistentielt anliggende, men for et moralsk.

Joh 10,30.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

Joh 5,21.

Joh 3,13.

kom (verbalformen 'kommer' er imperativ pluralis).

arv (verbalformen 'arver' er imperativ pluralis).

gå (verbalformen 'gaar' er imperativ pluralis).

genfortælling af Matt 25,31-41.

Grundtvig hentyder på karikerende måde til rationalisterne, som tog afstand fra mange centrale kristne dogmer, heriblandt forsoningslæren. De mente, at dogmerne stred imod fornuften og var noget, man ikke længere kunne tro på i en oplyst tidsalder.

Joh 3,16.

Matt 20,28 (i *Biblia 1787* er der oversat med "igenløsnings betaling"; *Bibelen 1992* oversætter med "løsesum").

Matt 26,28.

Joh 16,13.

få dem overbevist om.

1 Kor 1,21-24.

tåbelige.

tåbelighed.

1 Kor 1,18.

tåbelighed.

1 Kor 1,21-24 og 1,18.

hentydning til læren om akkommodation. Rationalisterne i Grundtvigs samtid mente, at religiøse forhold og udsagn i Bibelen oprindelig var blevet tilpasset modtagernes fatteevne, meninger og skikke i de første århundreder e.Kr. De antog fx, at det kun var som en bevidst indrømmelse til samtidens overtro, at Jesus og apostlene talte om Djævel og engle. I en oplyst tidsalder kunne man se bort fra disse tillempninger til en 'umyndig' tid, og kristendommen kunne udvikles og tilpasses fornuften (dette kaldtes også læren om Bibelens 'perfektibilitet').

allusion til Åb 2,5.

næsten.

dvs. Luthers lille katekismus og dens forklaring i Balles lærebog (N.E. Balle og C. Bastholm (1791) *Lærebog i den Evangelisk-christelige Religion*).

lagt mærke til det og husket det.

holde nøje regnskab med.

også.

okser ('øxen' er en gammeldags pluralisform).

gider ikke høre.

læse.

tænke.

knejpe, tarvelig beværtning.

undtagen.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

næsten.

hentydning til den rationalistiske litteratur.

Mark 8,36.

gået tabt.

Matt 6,20.

Fil 3,10.

hentydning til Joh 14,2.

Tiltaleformen er formentlig inspireret af Paulus, jf. Rom 1,7: "Til alle dem som ere i Rom, Guds elskelige" (*Biblia* 1787). I *Bibelen* 1992 oversættes anderledes: "Til alle Guds elskede i Rom".

Udtrykket anvendes ofte i *Matthæusevangeliet* som betegnelse for den skæbne, der venter de vantro på den yderste dag (se bl.a. Matt 8,12; 22,13 og 25,30).

Mark 9,44.

lad (verbalformen 'lader' er imperativ pluralis).

Lad (verbalformen 'Lader' er imperativ pluralis).

sammen.

allusion til Joh 13,20.

Joh 10,30.

fællesskab.

lad (verbalformen 'lader' er imperativ pluralis).

lad (verbalformen 'lader' er imperativ pluralis).

skændes.

fællesskab med Kristi legeme og blod.

Der hentydes til præsteløftet, hvori præsten lover at arbejde på at forkynde den himmelske lære, som den er indeholdt i Bibelen og i den danske kirkes symbolske bøger. Med udtrykket "den lutherske Trosbekendelse" sigter Grundtvig til den augsburgske bekendelse (*Confessio Augustana*), som er en af disse symbolske bøger.

trækkes, kæmpe.

et 'bristet' øje uden liv og glans (om en døendes øje).

Åb 1,7 (ordene "ved Vantro og Ugudelighed" er Grundtvigs tilføjelse).

Åb 6,17.

undtagen.

Fil 3,10.

lidelsesfællesskabet med ham.

nærmere bestemt Åb 1,7 og Åb 6,17.

Es 55,6.

Es 55,7.

tomme, værdiløse.

Tiltaleformen er formentlig inspireret af Paulus, jf. Rom 1,7: "Til alle dem som ere i Rom, Guds elskelige" (*Biblia* 1787). I *Bibelen* 1992 oversættes anderledes: "Til alle Guds elskede i Rom".

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

lad (verbalformen 'lader' er imperativ pluralis).

Lad (verbalformen 'Lader' er imperativ pluralis).

dvs. mennesker som forgængelige skabninger.

Rom 11,33. Det er et tema i både Det Gamle og Det Nye Testamente, at ingen kan udforske Guds styrelse af verden, jf. også Es 40,28 .

styrelse af og vilje med verden og menneskene.

Lad (verbalformen 'Lader' er imperativ pluralis).

Gal 3,10 (som henviser til 5 Mos 27,26).

Lad (verbalformen 'Lader' er imperativ pluralis).

citater fra det lille litani, en oldkirkelig vekselbøn bearbejdet af Luther i 1529 og oversat til dansk i 1533. Formen hos Grundtvig ligger tæt op ad den oprindelige fra 1533: "Wÿ haffue syndet mett wore forfædre, / Wÿ haffue mishandlet oc hafft oss vgudelige. / O HERRE handle icke mett oss effter wore synder. / Oc betale oss icke effter wore misgerninger" (citeret efter Malling bind 3 1963, s. 240). Litaniet har nr. 432 i *Den Danske Salmebog* 2002.

Sl 106,6.

opført.

Lad (verbalformen 'Lader' er imperativ pluralis).

Sl 103,10.

Lad (verbalformen 'Lader' er imperativ pluralis).

2 Kor 4,6.

1 Kor 15,55-56.

sådan.

jf. Luk 8,12 og Åb 3,5.

2 Thess 1,10.

prøv (verbalformen 'prøver' er imperativ pluralis).

Jak 1,17.

Luk 11,13.

spot, dvs. 'hån' (verbalformen 'spotter' er imperativ pluralis).

dvs. præster, jf. Luk 1,2 og ApG 6,4.

lad (verbalformen 'lader' er imperativ pluralis).

Lad (verbalformen 'Lader' er imperativ pluralis).

dvs. Guds ord, jf. Hebr 4,12: "Thi det Guds ord er levende og kraftigt, og skarpere end noget tveegget sverd, og trænger igiennem, indtil det adskiller baade ledemod og marve, og dømmer over hiertets tanker og sinde" (*Biblia* 1787).

forunderlige.

erfaret.

udråbe (det) offentligt (3 Mos 25,9). Der alluderes muligvis også til englens, som støder i basun ved dommedag, jf. Åb 8,2-9,21 og 11,15-19.

frækhed, manglende skamfølelse.

lad (verbalformen 'lader' er imperativ pluralis).

Luther skriver i bogen *Von den Konziliis und Kirchen* (1539): "Da nun der Teuffel sahe, das Gott eine solche heilige Kirche bauet, feiret er nicht und bauet seine Capellen dabey" (*WA* bind 50, s. 644; "Da nu djævelen så, at Gud bygger sig en sådan hellig kirke, hviler han ikke, men bygger sine kapeller ved siden af den"; overs. GV). Når Grundtvig bruger udtrykket Satans 'synagoge', er udtrykket formentlig præget af *Åb* 2,9 og *Åb* 3,9.

Es 56,10.

hvis det nu forholdt sig således.

allusion til Es 10,15, jf. også Es 45,9 .

gå i rette med, skændes med.

da.

dvs. præster, jf. Luk 1,2 og ApG 6,4.

Ez 33,8-9.

ansporelse.

dvs. som redskab for Guds ord.

tilbageholdenhed.

jf. Rom 13,8-10 og Gal 5,4.

Tiltaleformen er formentlig inspireret af Paulus, jf. Rom 1,7: "Til alle dem som ere i Rom, Guds elskelige" (*Biblia* 1787). I *Bibelen* 1992 oversættes anderledes: "Til alle Guds elskede i Rom".

Jak 5,19-20.

fløjte med trolddomsmagt.

da.

kæmpe, slås.

allusion til Ef 6,16-17.

dvs. rustent.

allusion til Ef 6,11-13.

dvs. forstærke.

dvs. en lige vej.

Tiltaleformen er formentlig inspireret af Paulus, jf. Rom 1,7: "Til alle dem som ere i Rom, Guds elskelige" (*Biblia* 1787). I *Bibelen* 1992 oversættes anderledes: "Til alle Guds elskede i Rom".

lad (verbalformen 'lader' er imperativ pluralis).

da.

lad (verbalformen 'lader' er imperativ pluralis).

at træde fjenden åbent i møde.

jf. Luthers salme *Vor Gud han er så fast en borg*, 2. strofe (som er citeret på s. 53).

vid (verbalformen 'vider' er imperativ pluralis).

Mark 8,38.

allusion til Matt 10,37: "Hvo som elsker fader eller moder mere end mig, er mig ikke værd" (*Biblia* 1787). Grundtvig erstatter "fader eller moder" med "Forældre eller Venner" og supplerer med ordene "Gods eller Ære eller Liv", jf. den tilsvarende formulering i Luthers salme "Vor Gud han er så fast en borg", 2. strofe (som er citeret nedenfor).

Der henvises til det løfte, man som præst skal aflægge ved sin første embedstiltrædelse. Grundtvig aflagde løftet i forbindelse med sin tiltrædelse af embedet i Udby den 29. maj 1811.

I præsteløftet hedder det: "jeg aflægger det Løfte, at jeg ej kun vil flye og afskye den lære, som er Guds Ord imod, men jeg vil og efter Evne den samme bekæmpe ønskende hellere mit Blod at maatte udgyde end falske og afsindige Lærdomme at skulle bifalde" (*Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685*, s. 190).

Matt 5,11-12.

taler usandt, lyver.

Glæd (verbalformen 'glæder' er imperativ pluralis).

fryd (verbalformen 'fryder' er imperativ pluralis).

således.

før.

3. strofe af Luthers salme "Ein feste Burg ist unser Gott" ("Vor Gud han er så fast en borg") fra 1528, jf. *WA* bind 35, s. 456 f. Salmen blev oversat til dansk allerede i 1533 og blev i reformationstidens gudstjenesteordninger bestemt til at blive sunget bl.a. ved gudstjenesten allehelgens søndag. Grundtvig bearbejdede salmen flere gange; første gang i 1817 i anledning af 300-årsjubilæet for reformationens begyndelse (se *Bibliografien*, nr. 310, hvor en liste over de senere varianter forekommer; jf. desuden *Bibliografien*, nr. 170). Salmen har nr. 336 i *Den danske salmebog 2002*. Strofe 3 lyder:

1 "Og myldred djævle frem på jord
og os opsluge ville,
vi frygter dog ej fare stor,
de deres trusler spille;
lad rase mørkets drot
med løgn og mord og spot,
han har dog få't sin dom,
da Krist til jorden kom,
et ord ham nu kan fælde".

1 Pet 5,8.

dvs. Satan.

Joh 16,11.

4. strofe af Luthers salme "Ein feste Burg ist unser Gott" ("Vor Gud han er så fast en borg") fra 1528, jf. *WA* bind 35, s. 456 f. Salmen blev oversat til dansk allerede i 1533 og blev i reformationstidens gudstjenesteordninger bestemt til at blive sunget bl.a. ved gudstjenesten allehelgens søndag. Grundtvig bearbejdede salmen flere gange; første gang i 1817 i anledning af 300-årsjubilæet for reformationens begyndelse (se *Bibliografien*, nr. 310, hvor en liste over de senere varianter forekommer; jf. desuden *Bibliografien*, nr. 170). Salmen har nr. 336 i *Den danske salmebog 2002*. Strofe 4 lyder:

1 "Guds Ord de nok skal lade stå
og dertil utak have,
thi Herren selv vil med os gå
alt med sin Ånd og gave;
og tage de vort liv,
gods, ære, barn og viv,
lad fare i Guds navn!
Dem bringer det ej gavn,
Guds rige vi beholder".

dvs. nærværende.

den traditionelle kirkebøn, som holdes efter prædikenen. I *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685* er der foreskrevet følgende: "Ligesom Præsten begynder sin Prædiken, saa skal hand og altid slutte den med en almindelig Bøn [...]" (s. 18). Kirke-Ritualet foreskriver endvidere, at der særligt bedes for de syge, svage og sengeliggende. Andre traditionelle elementer i kirkebønnen har siden oldkirken været bøn om syndsforladelse, forbøn for kirken, forbøn for den verdslige øvrighed samt bøn om fred.

dvs. styrke.

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

Matt 16,18.

skønt.

undtagen.

Rom 2,11; jf. *Biblia* 1787, hvor det græske 'οὐ γάρ ἐστιν προσωπολημψία παρὰ τῷ θεῷ' er oversat med "der er ingen Persons Anseelse hos Gud"; i *Bibelen* 1992 er der oversat mere frit med "Gud gør ikke forskel på folk". Se desuden Gal 2,6 og Kol 3,25.

Sl 68,6.

skeden.

først og fremmest.

2 Tim 4,7.

1 Kor 15,26.

jf. 1 Kor 13,13.

Anvendt litteratur

- Baden, Jacob (1804) *Forelæsninger over det danske Sprog, eller resonneret dansk Grammatik* [1785]. København
- Bang, A. Chr. (1893) *Dokumenter og studier vedrørende Den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker*, bind 1. Christiania
- (1992) *Bibelen. Den hellige Skriffs kanoniske Bøger. Autoriseret af Hendes Majestæt Dronning Margrethe II*, udg. af Det Danske Bibelselskab. København
- (1787) *Biblia, Det er Den ganske Hell. Skriftes Bøger, Ved Hans Kongl. Majests. Vor allernaadigste Arve-Herres Kong Christian Den Syvendes Christelige Omsorg, med Fliid og efter Grund-Texten efterseete og rettede? saa og med mange Paralleler og udførlige Summarier forsynede*, 13. opl. København
- *Bibliografien*, se Johansen, Steen (1948-1954)
- Birkedal, U. (1883) "Grundtvig og Stolberg" i *Højskolebladet*, nr. 1, sp. 73-76. Kolding
- Brecht, Martin (1987) *Martin Luther*, bind 3: *Die Erhaltung der Kirche 1532-1546*. Stuttgart
- Bondesen, N.W.T. (1874) *Minde om Nikolai Frederik Severin Grundtvigs Præstegjerning i Aaret 1821*. København
- Böttiger, C.A. (1813) *D. Franz Volkmar Reinhard, gemalt von Georg von Charpentier*. Dresden
- (1985) *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual 1685-1985*, genudgivet af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi. U.st. [1685]
- Holmquist, Hjalmar & Jens Nørregaard (1992) *Kirkehistorie*, bind 2: *Den nyere Tid*, fotografisk genoptryk [1949] København
- Johansen, Steen (1948-1954) *Bibliografi over N.F.S. Grundtvigs Skrifter*, bind 1. København
- Kaufmann, Thomas (2006) *Konfession und Kultur*. Tübingen
- Kjærgaard, Jørgen (2003) *Salmehåndbog*, bind 1-2. Esbjerg
- Kornerup, Bjørn (1928) *Biskop Hans Poulsen Resen. Studier over Kirke- og Skolehistorie i det 16. og 17. Aarhundrede*, bind 1: 1561-1615 . København
- Kornerup, Bjørn (1933-35) "Luthers Spaadom om Kirken i Norden" i *Kirkehistoriske Samlinger*, 6. række, bind 1, udg. af Selskabet for Danmarks Kirkehistorie ved Oskar Andersen, s. 297-304. København
- Lundgreen-Nielsen, Flemming (1980) *Det handlende ord. N.F.S. Grundtvigs digtning, litteraturkritik og poetik 1798-1819*, bind 1-2. København
- Luther, Martin (1883-2009) *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. Weimar
- Malling, Anders (1962-1978) *Dansk salmehistorie*, bind 1-8. København
- Mau, E. (1879) *Dansk Ordsprogs-Skat*, bind 1-2. København
- Pöhlitz, Karl Heinrich Ludwig (1815) *D. Franz Volkmar Reinhard nach seinem Leben und Wirken dargestellt*. Leipzig & Altenburg
- Reinhard, Franz Volkmar (1810) *Geständnisse seine Predigten und seine Bildung zum Prediger betreffend im Briefen an einen Freund*. Sulzbach
- Riemann, Peter (1960) "Luthers spådom om Danmarks kirke" i *Præsteforeningens Blad* nr. 32, red. af N. J. Rald, s. 553-557. København
- Schiller, Friedrich von (1792) "Was heißt und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte? Eine akademische Antrittsrede" i *Kleinere prosaische Schriften*, bind 1, s. 54-98. Leipzig
- Steffens, Henrich (1996) *Indledning til filosofiske Forelæsninger*, udg. af Johnny Kondrup. København

Grundtvig, N. F. S., *Grundtvigs værker*,

[1803]

- WA (Weimarer Ausgabe), se Luther, Martin (1883-2009)

Anvendt webside

- www.deutsche-biographie.de